

М.С. КОЗИР

Інститут ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України
вул. Терещенківська, 2, Київ, 01601, Україна
kolya@mail.ru

РІДКІСНІ ВИДИ В ЗАПЛАВІ р. СЕЙМ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Ключові слова: Червона книга України, рідкісні види, заплава
р. Сейм, місцезростання, угруповання

Сейм є найбільшою лівою притокою Десни, його загальна довжина становить 717 км, а площа басейну — 27500 км². За розмірами русла та будовою долину Сейму поділяють на три частини: верхню — від витoku до Курська, середню — від Курська до Путивля і нижню — від Путивля до гирла.

Ширина заплави поступово збільшується від витоків (0,5—1,0 км) до гирла (4—6 км).

За фізико-географічним районуванням р. Сейм знаходиться на території Сосницько-Коропського р-ну Чернігівського Полісся лісової та лісостепової зон, у межах Сумської лісостепової області західних відрогів Середньоруської височини з Кролевецько-Глухівським р-м та Північної лісостепової області Полтавської (Придніпровської) рівнини з Конотопсько-Буринським р-м [7]. За геоботанічним районуванням України [2] нижня та незначна частина середньої течії р. Сейм розташовані у Лівобережнополіському окрузі дубово-соснових, дубових, соснових лісів, заплавних лук та евтрофних боліт Поліської підпровінції хвойно-широколистяних лісів і Присеймському окрузі липово-дубових і дубових лісів, лук та евтрофних боліт Середньоросійської підпровінції листяних лісів Східноєвропейської провінції хвойно-широколистяних і широколистяних лісів Європейської широколистянолісової області. У межах України більша частина середньої течії Сейму належить до Північного лівобережного округу липово-дубових лісів та остепнених лук Української лісостепової підпровінції та Сумського округу кленово-липово-дубових, дубових лісів і лучних степів Середньоруської лісостепової підпровінції Східноєвропейської лісостепової провінції дубових лісів, остепнених лук та лучних степів у складі Лісостепової підобласті Євразійської степової області [2]. Така різноманітність природних умов заплави Сейму зумовила формування її багатого та різноманітного флоро- і ценофонду.

Іншою особливістю є велика мозаїчність рослинного покриву, спричинена характером рельєфу, заплавними ґрунтами та рівнем ґрунтових вод. Значну частину площ заплави займають високоякісні сінокоси та пасовища. Внаслідок меліорації приток Сейму ще за радянських часів збільшилися площі справжніх лук, а зменшилися — болотистих і торф'янистих. Це призвело до збіднення видового складу флори фітоценозів, зниження продуктивності лук і зменшення чисельності популяцій багатьох рідкісних видів. У зв'язку з антропогенним нерегульованим використанням заплавних лук р. Сейм характеристика їх місцезрос-

© М.С. КОЗИР, 2007

Картохема поширення рідкісних видів лучної рослинності в заплаві р. Сейм (у межах України): 1 — населені пункти, 2 — *Dactylorhiza incarnata* (L.) Soeb., 3 — *Orchis palustris* Jacq., 4 — *Gladiolus tenuis* Bieb., 5 — *Iris sibirica* L., 6 — державні кордони

Scheme occurrence of rare species of meadows vegetation in valley of the Seim river (on the territory of Ukraine): 1 — towns, villages, 2 — *Dactylorhiza incarnata* (L.) Soeb., 3 — *Orchis palustris* Jacq., 4 — *Gladiolus tenuis* Bieb., 5 — *Iris sibirica* L., 6 — borders of countries

тань і умов має непересічне значення, тим більше з огляду на збіднення генофонду та необхідність охорони цих червонокнижних видів.

За нашими даними всі лучні угруповання заплави р. Сейм належать до п'яти класів формацій: справжніх (еумезофітних), остепнених (ксеромезофітних), пустищних (психромезофітних), болотистих (гідромезофітних) і торф'янистих (оксидомезофітних) [1].

Під час геоботанічних досліджень, проведених у 2005—2006 рр., виявлено місцезростання чотирьох рідкісних видів: *Gladiolus tenuis* Bieb., *Dactylorhiza incarnata* (L.) Soeb., *Orchis palustris* Jacq., *Iris sibirica* L. [8, 9]. Наукове значення має не лише виявлення цих місцезростань, а й їх характеристика в екологічному, ценотичному та флористичному аспектах. Ці відомості доповнять загальну картину поширення раритетних видів в Україні та допоможуть сформувати уявлення про біорізноманітність регіону.

Dactylorhiza incarnata (L.) Soeb на території досліджень поширений спорадично і виявлений у семи місцезростаннях Сосницько-Коропського р-ну Чернігівського Полісся.

Ми знайшли його на заплавних луках біля сіл Митченки, Вербівка, Осіч, Обирки Бахмацького р-ну та лісового масиву поблизу с. Кербутовка Борзнянського р-ну Чернігівської обл. (рисунок).

Найбільшу за кількістю особин (до 50) популяцію знайдено у притерасній та середній частинах заплави лівого берега Сейму, що на 500—800 м північніше с. Митченки. Виявлений в угрупованнях асоціації *Deschampsietum (caespitosae) poosum (palustris)*, що сформувалися на торф'янистих ґрунтах. Для них характерний густий (70—75 %) і високий (80 см) травостій, основою якого є домінант *Deschampsia cae-*

spitosa (L.) Beauv. (30—35 %) та співдомінант — *Poa palustris* L. (10—15 %). *Centaurea jacea* L., *Potentilla anserina* L. мають покриття 5—10 %. Поодинокі трапляються *Triglochin palustre* L., *Rumex hydrolapathum* Huds., *Lotus ucrainicus* Klok., *Trifolium repens* L., *Galium palustre* L. Це угруповання зазнає невеликих пасквальних навантажень, а фенісекціальне майже відсутнє.

Поблизу с. Осіч *D. incarnata* відзначена у фітоценозах асоціації *Festucetum (pratensis) cinosurosum (crustati)*, які характеризуються середньогустим (50—55 %) і середньовисоким (40—50 см) травостоєм з домінуванням *Festuca pratensis* Huds. (20 %). Видова насиченість травостою в середньому становить 22—25 видів. *D. incarnata* тут представлена популяцією із семи генеративних особин. Характерне також зростання *Gladiolus tenuis* (1 %). Антропогенний вплив виявляється у помірному викошуванні лук, часто після цвітіння раритетних видів.

Ще менш чисельна популяція виду розташована на правому березі р. Сейм, між селами Кербутовка та Вербівка, представлена трьома квітучими рослинами в угрупованнях асоціації *Phleetum (pratensis) alopecurosum (pratensis)*. У травостої з покриттям 70 % домінує *Phleum pratense* L. (15—20 %) і співдомінує *Alopecurus pratensis* L. (15 %). Антропогенний вплив полягає у викошуванні, а також випасанні худоби вже після цвітіння, у другій декаді липня.

Така ж нечисленна популяція *D. incarnata* виявлена за 100—150 м від оз. Полковницьке, північніше с. Обирки. Вона налічує дві генеративні особини в ценозах асоціації *Agrostetum (vinealis) Caricosum (hirtae)*, де з проєктивним покриттям 10—12 % трапляється *Agrostis vinealis* Schreb., *Carex hirta* L. (8—10 %), *Galium aparine* L., *Potentilla anserina* L., *Ranunculus acris* L. (по 5 %). Загальне проєктивне покриття становить 50—55 %. За 50—70 м від цього місця в екотоні росли ще дві генеративні особини. Це угруповання зазнає сильного пасквального навантаження через інтенсивне випасання худоби.

Крім розглянутих місцезростань *D. incarnata*, Ю.О. Карпенко наводить популяції біля хутора Синявка Коропського р-ну в урочищі Обійма та поблизу с. Негаївка [3, 4, 6]. У першому місцезростанні виявлено п'ять популяцій, чисельністю 10—20 особин і багато поодиноких екземплярів на ділянках заболоченої луки. Друга популяція налічувала 900—950 особин.

Gladiolus tenuis Vieb. зрідка трапляється також на ділянках Українського Полісся, які межують з лісостеповими [8]. Є представником давнього мезогірофільного флорогенетичного комплексу високотрав'я [9].

За кількістю особин усі популяції *G. tenuis* ми поділяємо на три групи: до 100, до 1000, понад 2000. Популяції першої групи виявлені в урочищі Бережниця на околицях с. Лисогубівка Конотопського р-ну Сумської обл. (90 особин) та між селами Вербівка і Осіч Бахмацького р-ну Чернігівської обл. (близько 100 генеративних особин). Вони формують невеличкі групи, відстань між якими може досягати 200 м і більше у фітоценозах асоціації *Agrostetum (vinealis) koelerioso (delavignei)-caricosum (praecox)*. У густому травостої (65—70 %) має проєктивне покриття до 1 %. *G. tenuis* квітує і плодоносить, добре відновлюється. Ці угруповання зазнають переважно незначних фенісекціальних впливів завдяки невисокій харчовій цінності травостою.

Популяції другої групи фіксували на ділянці болотистих лук середньої течії між селами Піски та Клепали Буринського р-ну Сумської обл. Локалітети налічують до 500 екземплярів, а відстань між ними коливається від кількох до 200—300 м. Вид з покриттям 1 % росте у фітоценозах асоціації *Poetum palustris purum*. Для них характерний густий (80 %) і високий (50—100 см) травостій, в якому домінує *Poa palustris* (20—30 %). За цих умов *G. tenuis* відзначається високою віталітетністю, доброю насінневою продуктивністю і відновленням. Найпоширенішим типом антропогенного впливу для таких фітоценозів є викошування травостою та випасання худоби по отаві.

Місцезростання іншої популяції, яка налічує близько 1000 генеративних особин, описано біля с. Митченки Бахмацького р-ну Чернігівської обл. Загальне покриття угруповань асоціації *Deschampsietum festucosum (pratensis)* становить 60—65 %. Травостій ценозів з *G. tenuis* є дещо порушеним, у його різнотрав'ї переважають *Centaurea jacea* (15—25 %), *Ranunculus acris* (10—12 %), менше проективне покриття у *Deschampsia caespitosa* (10 %) та *Festuca pratensis* (5 %). Така ситуація склалася внаслідок припинення викошування та зменшення випасання.

Ще одну популяцію даної групи виявлено біля с. Обирки Бахмацького р-ну Чернігівської обл. на ділянці справжніх лук асоціації *Festucetum (pratensis) poosum (pratensis)*. Загальне проективне покриття травостою 50—60 %. Його основу становлять *Festuca pratensis* (20 %) та *Poa pratensis* (15 %). З покриттям 5—10 % відзначені *Agrostis vinealis*, *Carex leporina* L., *Deschampsia caespitosa*. За цих умов *G. tenuis* досягає 1 % покриття і відзначається добрим відновленням. Угруповання зазнають помірного випасання та викошування.

Особливістю третьої групи є великі за площею (до 10 га) локалітети із щільним розташуванням особин. Відстань між локалітетами може сягати 100—150 м, але здебільшого вони утворюють великі суцільні ділянки, в яких проективне покриття виду може становити до 20 %.

Біля с. Таранське Конотопського р-ну Сумської обл., в урочищі Шпатове, описано досить чисельну популяцію *G. tenuis* з покриттям від 1—3 до 15—20 %. Вона знаходиться в порушених угрупованнях з проективним покриттям травостою у середньому 55—65 %. У них найчастіше трапляються *Ranunculus acris* і *Carex nigra* (L.) Reichard (по 7—10 %), *Festuca pratensis* (5—10%), *Fillipendula vulgaris* (5 %), *Plantago lanceolata* L. (3 %), *Alopecurus pratensis* (2 %). Видова насиченість становить 32 види.

Місцезростання другої популяції — біля с. Кербутовка. Тут *G. tenuis* має проективне покриття 3—5, подекуди 12—15 %. Для фітоценозу асоціації *Poetum (pratensis) festucosum (pratensis)*, де росте популяція, характерний досить густий (60—65 %) і високий (50—60 см) травостій з переважанням видів різнотрав'я за проективним покриттям та кількістю. Так, в одному угрупованні видова насиченість становить 19 видів, серед яких найбільше *Equisetum arvense* L. (25 %) та *G. tenuis* (15 %). Значно менше проективне покриття мають *Festuca pratensis* (3—5 %) та *Rhinanthus vernalis* (N. Zing.) Schischk. et Serg. (5 %). Загальне покриття тут сягає 65 %. За таких умов особини *G. tenuis* мають нормальні розміри (до 50 см), високу

життєвість, добре відновлюються. Цей фітоценоз використовують як сіножать, але лише раз на рік, тому антропогенний вплив є незначним.

Популяції цього виду виявлено Ю.О. Карпенком [5] також на території заплави Сейму в нижній частині русла.

Встановлено, що популяції *G. tenuis* чисельнішими є на поліській, а не лісостеповій частині заплави, що можна пояснити кращим зволоженням їх місцезростань за рахунок ґрунтових вод і тривалішої повені. Окремі екземпляри знайдені в населених пунктах на галявинах біля доріг, садиб та господарських приміщень. За цих умов вони характеризуються високою життєвістю і нормальним насінневим відтворенням.

Iris sibirica L. — рідкісний для регіону досліджень температний субконтинентальний європейськосибірський вид. В Україні поширений на Поліссі, у Лісостепу, Карпатах і на півночі Степу [8]. У районі досліджень має спорадичне поширення, виявлений поблизу с. Митченки Бахмацького р-ну та с. Долинське Сосницького р-ну Чернігівської обл., а також біля с. Піски Буринського р-ну Сумської обл. (рисунок).

Популяція в околицях с. Митченки налічує близько трьох десятків особин і росте на ділянці торф'янистих лук асоціації *Deschampsietum (caespitosae) poosum (palustris)*. Для фітоценозу характерний густий (70—75 %) і високий (до 90 см) травостій з переважанням *Deschampsia caespitosa* (30 %) та *Poa palustris* (10—15 %). Флористичне ядро травостою формують види гігрофільної екології. За цих умов усі рослини *I. sibirica* досить розвинені, великих розмірів, квітують і плодоносять. Угрупування, де трапляється вид, зазнає помірних фенісекціальних і пасквальних впливів.

Ще одне місцезростання на території Чернігівської обл. ми описали за кілька кілометрів від гирла Сейму на ділянці болотистих лук асоціації *Poetum (palustris) alopecurosum (pratensis)*. Фітоценози останньої відзначаються дуже густим (90 %) травостоєм, в якому домінує *Poa palustris* (30—35 %) і співдомінує *Alopecurus pratensis* (20—25 %). Основою травостою є лучно-болотні види. *I. sibirica* має покриття 1—2 % та добру життєвість. Фітоценози зазнають помірного випасання та викошування.

Orchis palustris Jacq. занесений до ЧКУ [9]. В Україні поширений на Поліссі, у Лісостепу, Карпатах, у Степу трапляється рідше [8]. Ми виявили дві популяції виду. Першу — в околицях с. Обирки Бахмацького р-ну Чернігівської обл. Вона представлена п'ятьма особинами, які ростуть на дещо підвищеній неоднорідній ділянці з ознаками антропогенного впливу біля польової дороги. Її площа 0,05 га, рослинний покрив утворюють як види природної флори, так і антропофіти. Загальна кількість — 37 видів.

Друга популяція знайдена поблизу с. Митченки, вона налічує близько сотні генеративних особин. Вид виявлений в угрупованнях асоціації *Deschampsietum (caespitosae) poosum (palustris)*, що сформувалися на торф'янистих ґрунтах. Основою травостою є домінант *Deschampsia caespitosa* (L.) Beauv. (30—35 %) та співдомінант *Poa palustris* L. (10—15 %). *Centaurea jacea* L., *Potentilla anserina* L. мають покриття 5—10 %. Загальне проективне покриття досягає 65—70 %. Антропогенний вплив на угруповання полягає у незначному випасанні та косовиці.

Виявлені та описані нами місцезростання раритетних видів флори заплави р. Сейм становлять значний науковий і практичний інтерес. Вони зазнають суттєвого антропогенного впливу, передусім викошування і випасання. Для їх мінімізації пропонується створити сім природоохоронних об'єктів місцевого значення різних категорій. На їх території слід встановити регламентований природоохоронний режим, що передбачає косовицю у науково обгрунтовані строки, заборону використання важкої техніки, розорювання чи інших заходів, які можуть спричинити катастрофічні зміни рослинності. Пропонується зменшити фенісекціальні заходи і проводити їх 1—2 рази за вегетаційний період, залежно від строків цвітіння і плодоношення представлених раритетних видів. Завданнями подальших досліджень цих об'єктів є моніторинг стану популяцій рідкісних видів та угруповань, в яких вони ростуть, а також розробка наукового менеджменту.

Зібрані зразки рідкісних видів передані до гербарію *КВ*.

1. *Балашов Л.С., Даниленко М.А., Сипайлова Л.М.* Кормовиробництво. Луки Чернігівщини. — Чернігів: КП Вид-во «Чернігівські обереги», 2006. — 280 с.
2. *Дідух Я.П., Шеляг-Сосонко Ю.Р.* Геоботанічне районування України та суміжних територій // Укр. ботан. журн. — 2003. — 60, № 1. — С. 6—17.
3. *Карпенко Ю.О.* Види Червоної книги України в долині Десни // Людина та навколишнє середовище — проблеми безперервної екологічної освіти в вузах // 36. наук. праць V Наук.-метод. конф. (Одеса, 16—18 вересня 1996 р.). — Одеса, 1996. — С. 33—34.
4. *Карпенко Ю.О.* Флористичні знахідки в нижній частині міжріччя Десна—Сейм // Сучасний стан та шляхи вирішення екологічних проблем Чернігівської обл.: Мат-ли наук.-практ. конф. — Ніжин, 1996. — С. 119—120.
5. *Карпенко Ю.О.* Диференціація рослинності нижньої частини межиріччя Десна—Сейм, її флористична та соціологічна цінність: Автореф. дис. ... канд. біол. наук. — К., 1999. — 20 с.
6. *Лукаш О.В., Карпенко Ю.О.* Нові місцезнаходження видів з «Червоної книги України» на Чернігівщині // Екологія. Охорона природи. Екологічна освіта і виховання: 36. статей. — Чернігів, 1996. — С. 73—79.
7. *Физико-географическое районирование Украинской ССР* / Под ред. проф. В.П. Попова. — Киев: Изд-во Киев. ун-та, 1968. — 638 с.
8. *Флора УРСР* / За ред. М.І. Котова, А.І. Барбарича. — К.: Вид-во АН УРСР, 1950. — Т. 3. — С. 426.
9. *Червона книга України. Рослинний світ.* — К.: УЕ, 1996. — 604 с.

Рекомендує до друку

Надійшла 07.04.2007

Я.П. Дідух

Н.С. Козырь

Институт ботаники им. Н.Г. Холодного НАН Украины, г. Киев

РЕДКИЕ ВИДЫ В ПОЙМЕ р. СЕЙМ НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ

Сообщается о новых местонахождениях трех видов сосудистых растений: *Dactylorhiza incarnata* (L.) Sob., *Gladiolus tenuis* Bieb., *Orchis palustris* Jacq, занесенных во второе издание Красной книги Украины, и редком для Черниговской обл. виде *Iris sibirica* L. в пойме р. Сейм. Характеризуются местообитания видов, их ценотическая приуроченность, а также указывается численность популяций.

Ключевые слова: Красная книга Украины, редкие виды, пойма р. Сейм, местопроизрастания, сообщества.

M.S. Kozyr

M.G. Kholodny Institute of Botany,
National Academy Sciences of Ukraine, Kyiv

RARE SPECIES IN THE VALLEY OF THE SEIM RIVER ON THE TERRITORY OF UKRAINE

New localities are reported for 3 species *Dactylorhiza incarnata* (L.) Soó, *Gladiolus tenuis* Bieb., *Orchis palustris* Jacq listed in the Red Data Book of Ukraine and also for localities of 1 rare species for Chernigiv region *Iris sibirica* L. in the valley of the Seim river. The habitats and caenotic features of all localities are characterised. Also strength populations characteristics for these species are provided.

Key words: Red Data Book of Ukraine, rare species, valley of the Seim river, localities, community.